

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Chapter 13: TĒNEI NGA KURA NEI! Victoria Cross Investiture.

TE WHAKAHŌNORETANGA O TE TOHU O WIKITORIA/TE VC (see Notes p. 23.)

1943 MEI

- 14 Ka wehe atu te Ninth Māori Reinforcements i Poneke i runga i te *Dominion Monarch*
- 15 Ka nuku te Second New Zealand Division ki Cairo
- 31 Ka hoki mai ano te Māori Battalion ki Maadi

HUNE

- 4 Ka whakawhiwhia te Victoria Cross ki a 2/Lt Ngarimu, ahakoa kua mate ke
- 11 Na te Pirimia i whakahōnore te tukunga o te Victoria Cross i Hiruharama Pa, ki Ruatoria
- 15 6000 o te Ruapehu, te Ope Whakatā, ka wehe mai i Ihipa, i runga i te *Nieuw Amsterdam*

HURAE

- 1 Ka timata te kohi moni mo te Ngarimu VC 28(Māori) Battalion Memorial Fund
- 7 Ka tau a Freyberg ki Turanga(Gisborne)
- 12 Ka tau mai te Ruapehu ki Poneke (**furlough >ope whakatā?**)
- 14 Ka tau mai te ope whakatā o te Tairāwhiti ki Te Poho-o-Rawiri, ki Gisborne
- 15 Ka tau mai te kaipuke kawē-taotu, te *Oranje* ki Poneke; i runga a Colonel Bennett
- 21 Ka wehe atu te Tenth Māori Reinforcements i Poneke i runga i te *Nieuw Amsterdam*

HEPETEMA

- 24 Ka hinga a Ngata i tana tūru pāremata, i a ia nei mo te 38 nga tau.

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

25 Ka whakahokia ko Reipa hei kāwanatanga.

OKETOPA

6 Te hui whakahōnore i te tukunga o te tohu toa, Te Ripeka o Wikitoria/ Victoria Cross, ki Ruatoria /Ruatorea

p 270.

TE TUKUNGA/WHAKAWHIWHINGA/ O TE VICTORIA CROSS

I te mutunga o Mei 1943, i te taenga o te Māori Battalion ki Maadi, ka puta te rongō kua whakaritea kia 184 ratou ka tarāwhetia/waitohua mo te ope whakatā, mo te hoki ki Niu Tireni.

p.270 to p 287

Na wai? E! Na Mea! Ha! Ina whai ano!/Na konei ano!)

(Whose? Why, so-and-so's! Ha! No wonder!)

p270 TE WHAKAWHIWHINGA O TE VICTORIA CROSS.

(alternatives are indicated by the / for editorial discussion)

I te mutunga o te marama o Mei 1943, ka tae te Hokowhitu a Tu/Māori Battalion ki Maadi, a ka puta atu te rongō e 184 o ratau kua whakaritea mo tētahi ope-whakatā (furlough draft) e hoki ana ki Niu Tireni. Ko te nuinga ko nga mea i roto i te ope tuatahi o te Battalion, e mau tonu ana i taua wa. Ko taua ope-whakatā – ko Ruapehu tona ingoa huna – e 6000 nga hoia, no roto mai i te First/Ope Tuatahi, Second, me te Third Echelons. (Ref.1). Kātahi ra ka nui ke atu te harikoa i te putanga ake o te korero rongonui, e wha ra i muri mai, kua whakawhiwhia a Moana Ngarimu ki te Tohu o Wikitoria/Victoria Cross mo tana whakahaere/tu/ārahi i te kokiritanga o Point 209. Ko te tuaono tēnei o nga VC kua whakawhiwhia ki nga hoia o Niu Tireni, a ko te tuatahi tēnei ki te hoia Māori.

Na te mana nui o tēnei tohu, i utua nei e tēnei tamatoa, e Ngarimu ma ona toto, i takoto ai tētahi hui nui whakaharahara ki Niu Tireni. I puritia te hui nui mo te tukunga i Ruatorea, te taone ake o Ngarimu. I taua wa, kaore he hui pēnei ake te kaita o nga hui Māori kua rekoatatia/kua whakamaua ona korero, a i whakahaeretia i runga i te tautoko nui a te kawanatanga.

He aha a Niu Tireni whānui i aronui ake ai ki te tukunga o tēnei ake Victoria Cross, a, he aha ano te tikanga o tēnei tohu ki te ao Māori? Koinei nga pātai kei te putake o tēnei upoko korero.

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Nga rongokino mo te matenga o Second Lieutenant Ngarimu me ētahi atu o C Company/Kamupene C kua tae ke mai ki nga whānau i te marama o Aperira, engari no muri noa mai i mohiotia ai i pēhea te matenga. Ko nga ingoa o Point 209 me Tebaga Gap, kaore ano kia rangona ki nga marae. Heoi, kaore i roa ka mohio whanuitia ki te Tairawhiti. I ohore te katoa i te pakarutanga mai o te korero rongonui mo te tohu nei.(Ref 2) Kua mutu ke hoki te pakanga nui ki Awherika ki te Raki/North Africa i roto i nga toru wiki kua hipa ake, a ko nga karawhiuwhiu a ngutu e pau katoa ana ki runga i te kokiritanga nui o nga taumata o Takrouna. Ko te uauatanga o te pakanga ki Point 209, kaore ano kia puta nga ripoata mai i nga kaituhi a-pakanga, a tae atu ki nga tuhinga reta mai ki te kāinga a te hunga o C Kamupene i honea i te mate.

I te putanga o te rongā mo te tohu nei ki tāwāhi, ka puta te ngākau whakahī ki nga hoia Kiwi katoa. I roto o te Māori Battalion ka takoto whakakeke, ka kukuti te ngakau, me te noho pourī ano hoki mo te matenga o tēnei hoia toa.(Ref 3) Kaore he whakaputanga o te ngakau mamae i tua atu i tera o nga whanaunga o Ngarimu, a Lt Arnold Reedy, e noho mauhere ana i Tiamana. E ai ki nga maharatanga ake o Henare Ngata, i a rāua e noho tahi ana i te pārahi-mauhere, 'E rongorongō tonu ai matou i te BBC mai i nga reo-irirangi e mau hunatia ana. Ka puta mai te whakamohiotanga penei na, 'Lt Ga-raima.' "Ko Moana tena" ki ta Arnold. Ka puta te ngakau whakahī ki a maua. Ka heke te roimata ki taku hoa mo tana whanaunga.'(Ref 4)

(The inset on p270)

HE MĀORI TATOU

Ruarua nei – kore rawa pea – nga mema o te MB e whakaaro ka whakawhiwhia te Victoria Cross ki tētahi o ratou. Kaore he Māori i whakawhiwhia ki te VC i te Pakanga Tuatahi, a me te ahua nei ma te tino kaha rawa atu e whiwhi ai tētahi o rātou i roto i tēnei pakanga. Anei te reta a 'J. B.' Walker i tuhia i te rua marama o mua ake i te pakanga o Point 209. (Ref 5)

'Kua tino hiki rawa atu te mana o te MB, engari he utu-nui. Kaore he tautohenga – koinei tonu te rōpū tino toa ki te whawhai i roto i te British Army, a kaore hoki he rōpu e mohio pai ke atu i te Hun mo tēnei ahua. Na kona e puta ai te pātai, he aha e kore ai he VC me etahi atu o nga tohu toa e whakawhiwhia ki te MB. He ngawari noa iho te whakautu; ko taua kōrero tahito ano ra, ko taua waiata tahito ano ra, me taua whakautu tahito ano ra, 'he Māori hoki tatou'. Ko nga tātai whakaritenga e tukuna ai te VC, kua whakaekea noatia atu. E hia ke nei nga whakaaturanga; ahakoa tonu, e kore e whakarere kētia te rangi o taua waiata tahito ra, 'he Māori tatou'. (Ref 6)

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

p271. Tekau ma tahi (11) nga tohu toa i whakawhiwhia ki te Māori Battalion mo te pakanga i Point 209. Ko te hunga katoa i whakahōnoretia, ko te kaiārahi o C Kamupene, Captain Awatere MC, ko tana kaitono, ko Keepa Rangi MM, me Wiwi Teneti DCM o 14 Platoon. Etahi atu o nga hoia o Te Tairāwhiti i whakawhiwhia, ko Francis Jones MM o Waituhi, me Kura Edwards MM o Reporua, he kaikawe i nga taotu o C Kamupene i te wa o te kokiritanga. Ko tētahi atu ano, ko John 'Bunga' Walker MM o Te Kaha, ko ia te kaiwhakahaere o te ropu Bren Carriers e kaupare ana i tētahi taha o te Battalion. 'Kaore he Kamupene i tua atu i whakawhiwhia ki nga tohu penei rawa te nui, i roto i nga hitori o te Māori Battalion, i ētahi atu ope taua ranei ahakoa no hea,' te korero a Awatere ki tana hoa wahine. I puta katoa mai enei tohu toa i tēnei whawhai kotahi. (Ref 7)

Ka pakaru mai nga mihi whakahōnore mo Ngarimu. Ko ta Freyberg mo tēnei tohu 'he tohu toa whakahirahira', me ta Kippenberger 'he tohu toa tino nui whakaharahara, ina i tukuna ona toto mo tatau.'(Ref 8) Ko ta te Henata/Senator o Amerika, a E. D. Thomas, i kī 'Kaore he tukunga o te Ripeka Wikitoria i tua atu i tēnei tukunga tohu.' (Ref 9). I te wa kainga nei e harikoa katoa ana te iwi Pakeha me te iwi Māori ki tēnei whakahōnore, i runga i te whakahī o te ngakau ki te rironga mai o tēnei honore nui ki tētahi mema o te Māori Battalion.

I Turanga nga mātua o Moana i te putanga mai o te rongō korero o te ata kua whakawhiwhia te tohu ki a Moana. Tere tonu te horapatanga o tēnei rongō. Heoi, kaore rāua i mohio wawe no te mea i te whare pikitia ke rāua, a na tētahi ke o o rāua hoa i tana whakaputanga mai tana harikoa ki tēnei rongō nui. I te tau 1939 i whakaae rāua kia tukuna a Moana, kia whakauru ki te MB,

ahakoa he tamariki rawa. Ki te whakaaro o Hamuera, ina koia nei tētahi o nga kaiwhiringa tangata hei hoia, ko te urunga atu o tana tama tētahi o nga whakaaturanga o te pai o tana mahi. (Ref 10). Ko tana kupu ina te putanga o nga tuhinga mo te toa o Moana, ka takoto marie noa i roto i tana ngakau whakaiti:

'Pai atu tona matenga. Mehemea i rongō ki te kupu a nga mea i runga ake i a ia, kia puta mai rāua ko tana taotu ki waho, ka mahue atu ona tangata, tera e waiho hei mea whakama' (see p271 for script) (Ref 11).....'

I te taenga atu o te rongō ki nga marae o te Tairāwhiti ka puta te momo pātai a te Māori 'Na wai?' 'E, na mea!' Koia e mohio ana ki nga whakapapa o Ngarimu, ka whakautu mai i nga momo whiu kupu o mua: 'Ha! Ina whai ano!'(Ref 12).

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

(Bottom of p271 inset) AN ELOQUENT CITATION/HE KUPU WHAKAIRO

'Na te ringa o te MB Commander, Lieut-Colonel Charles M. Bennett, i whakairo te korero, mo te āhua o te matenga o Ngarimu. He momo tuinga, me te ataahua o te whakatakotoranga o te reo, a ko tetahi o nga tino tuinga nui o tenei pakanga. Kei tua noa atu; ko te hunga anake e mohio ana ki nga whakapapa o nga iwi Māori me nga korero o nga tauwhāinga i waenga i a ratou o mua, ko ratou anake ka mātau. He poroporoaki na tetahi o nga uri nui whakaharahara o nga tatai rangatira o Te Arawa, ki tetahi tama toa o tetahi atu iwi. E tuhi ana, a kei runga i a ia e mau ana te wairua tapu e arahi nei i te pene. He korero tenei na ōna tīpuna i taki mai. A, he korero o te momo e ngakau nuitia e ratau o nga tohunga whaikoreo. Ina mehemea i konei ratau, kua tukuna rangatiratia, me ona whakawiringa katoa.' (ref 13) Tā A. T. Ngata. 1943

p272 TE MANAAKI A HIRUHARAMA I TE PIRIMIA.

I te 11 o Hune, he ratapu, i whakanuia te Pirimia, a Peter Fraser, te meia o Turanga me ētahi atu rangatira, i Hiruharama Pa, tata atu ki Ruatorea. I tona taha a Eruera Tirikatene, te mema o te kaunihera whai-mana - koia mo te iwi Māori, ina hoki i mate ohorere a Paikea i te timatanga o Aperire. Ko tēnei hui i whakatūria kia ata mohio ai te pirimia mo te wāriu me te mana o te tohu nei, me tona whakaaturanga mai i tona ngakau tautoko i mua i te whānau o Ngarimu me nga whanaunga, me nga hoa. I muri i nga whaikorero ka hui ki te wharenui o Kapohanga. I konei, ka tono te iwi ina kia tau mai te VC/Tohu o Wikitoria ki Aotearoa, me tuku ki nga mātua o Ngarimu i roto i tētahi huinga nui whakahirahira mo te motu. Ka tautokotia e Peter Fraser.

NB Mo nga iwi o te Tairāwhiti, ko te kaupapa o tēnei hui a-motu ara noa atu te horapa o ona kaupapa. **(my translation of a somewhat strange statement in English!)** Ma tēnei hui, ka puta te ngakau tautoko a te iwi Māori mo te whawhai, ka piki pea te ngakau ora o nga iwi ahakoa e matemate ana nga taane i te pakanga, a he whakamaharatanga atu ki te Kawana, kei te noho mataara tonu te iwi Māori ki te whakaū i tona taha i raro i te Tiriti, ahakoa ko te toto te utunga. (15% o te ao Māori kei roto i nga ropu hoia, a nui noa atu kei te āwhina i nga kauapapa o waho atu i nga pānga ki te pakanga.) Ko tēnei hui ka tu ano hei whakaaturanga i te tino toa o te 28 MB i roto i nga whakahaere katoa o te 2nd NZ Division. A, hei tangi hoki mo nga hoia i mate, kaore i whakahokia a-tinanatia mai ki te wa kāinga. Ko Te Whānau a Apanui me Ngati Porou, me to ratau

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

kaiarahi, a Ta Apirana Ngata, i noho hei hiki i tēnei hui me nga awhina a Te Kawanatanga i raro i a Joe Heenan, te tumuaki o te Tari o Internal Affairs. Ko ta ratou, kia tu he hui e kore e warewaretia e te tangata.

I te wiki mutunga o Hune, ka whakaae mai te Kawana Tianara kia tu te hui VC Investiture/Tukunga o te Ripeka o Wikitoria ki Ruatorea, a ka tae mai rāua ko te Pirimia. No te mea e haere mai ana te Kawangatanga ki te Māori, a kaore ko te Māori ki te Kawanatanga, he whakaaturanga tenei mo te tino mana nui o tēnei hui, me te rohe o te Tairāwhiti ina koinei hoki tētahi o nga putahi hoia mo te MB. Ko te Pāka o Whakarua, te papa mo tēnei hui, he raorao, ano nei e toru nga whīra whutupōro te nui, me te Hōro Pavillion e taea ai te whāngai te manuhiri kotahi rau. He nui nga mahi hei mahinga e taea ai te manaaki te waru mano tangata (8000) e whakaarotia ana ka tae mai i te motu.

(p. 273) THE HAERENGA O FREYBERG KI TURANGA

Ka mutu te pakanga ki Awherika ki Te Raki (North Africa), ka hoki mai a Tianara Freyberg ki Niu Tīreni ki te whakarite i nga take mo te ope-whakatā. I tae atu a ia ki ētahi o nga taone pakupaku, me nga taone nunui, a, me Turanga ano hoki i te 7o Hurae. Ahakoa te ngau o te mātao i pakaru katoa mai te tini-tangata o nga rohe, me te manomano tamariki e tākirikiri/whiuwhiu ana i a rātou haki, ki nga tiriti e ahu atu ana ki te hōro manaaki tangata. Kikī katoa nga tūru i puritia i te Majestic Theatre mo nga morehu o nga Pakanga E Rua o Te Ao me nga upoko o nga kaunihera ā-rohe. Ko nga taonga kawē-kōrero e whakapāoho atu ana i nga whaikorero ki nga minenga o waho.

Na Iharaira Pokiha, te mokopuna a te kaiārahi toa o Ngati Porou, a Meiha Ropata Wahawaha, i huaki nga mihi ki te taha o te iwi kāinga. Ka whiua atu e ia ēnei kupu mo Te New Zealand Division ki te Tianara: 'me tuku kia whakahokia mai ki te kāinga te arero o Hitara.' Me tana mohio ano ko te rohe o Turanga tētahi o nga wāhi whakauruutanga nui mo te Māori Battalion, he kupu whakanui tonu ā Freyberg ki te iwi Māori: 'I te wā i whakaurutia te MB ki roto i te NZ Division, ka pēhi mai te māharahara ki au e tuku atu nei i nga putiputi o te Ao Māori ki te pakanga. Heoi, ka taea e au te kī whakamīharo atu ki a koutou, i tipu te MB kia noho koia tētahi o nga tino wehenga toa i te pakanga... (a,) koinei anake te wehenga o te NZ Division kua whawhai, ki roto o nga pakanga katoa, mai i te taenga atu ki tāwahi.' (ref 18)

I tukuna e te Tianara he rākau totara ki nga mātua o Ngarimu, a, i onokia ki Pohatukura, ki te kāinga o Ngarimu. (19)

I whakawāteatia e Freyberg he wā hei tūtakitanga mōna ki ētahi o nga hoia tāne, me nga hoia wāhine kua hoki mai, me nga mātua, me nga hoa wāhine o rātou kei tāwahi tonu atu. Ko tētahi o ēnei, ko Mabel Keiha, te

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

hoa rangatira o Lt Col Keiha; i muri iho i tukuna e ia (e Mabel) ki te Tianara tētahi taonga, he mere pounamu, i tukuna i runga te ngakau tau utuutu – arā, kia pai te tiaki i nga taitama. (ref.20)

(Inset 274.) HE WHAKAMA HARATANGA KI A NGARIMU

I te hui i Hiruharama, ka tono nga rangatira o te wa kāinga kia whakatūria he karahipi hei whakamaharatanga ki a Ngarimu. No A B Williams, tetahi o nga kaiahuwhenua Pakeha, te whakaaro mo Tahua/Endowment Trust. Tae rawa atu ki te marama o Hurae, kua tu pakari ke te kohinga mo te karahipi. He kanikani i whakahaeretia e nga iwi e rua, Māori me nga Pakeha, i te Tairawhiti katoa. Ko nga moni i tukuna ki te tahua. Ngahoro noa mai nga awhina a nga Whenua Māori/Kaporeihana, me nga rōpu ā-rohe. Ko nga moni nei i tukuna ki roto i te Third Liberty Loan stocks, e whakahaeretia ana enei bonds/herenga moni ki Niu Tireni whanui. (Ref 15)

Ka tipu haere te tahua nei. E mahi ana te katoa o taua wa, a ko nga utunga mahi kei runga rawa atu. I tua atu, ruarua noa iho nga rawa o tāwahi e whakaeatia ana kia uru mai, no reira kaore he taonga hei hokonga ma te tangata, a, na konei e rawaka ai te moni. Ko nga Liberty Loans i waihangatia hei ngote i nga moni kia kore ai e piki nga utu mo nga taonga.

Ko te tumananako o Ngata; 'Ko te whakaaronui, kia kohia te 7500 pounds/pauna, a ma te Kawanatanga e tāpiri pauna mo te pauna.' (Ref 16) Ahakoa, ko te whakaaro tuatahi, ko te tahua nei hei whakamaumaharatanga ki a Ngarimu mo tona toa, no muri mai ka hurihia hei whakamaharatanga ki te katoa o te MB. I te whakaturetanga i muri mai o te whawhai, ka whakaingoatia ki te Ngarimu VC and 28 Māori Battalion Memorial Fund. I te tuatahi, e hāngai ana ki nga tamariki o nga kura tuarua, heoi, no muri mai kua tukuna ano ki nga tauira mo nga whare wānanga. (Ref 17)

(Newspaper reports on p275 & 277 – not translated.)

P. 274 TE HOKINGA MAI O TE OPE WHAKATĀ

I te marama o Pepuere, o te tau 1943, i mua o te nekenga ki Te Baga Gap, ka whakamohiotia e nga āpiha o Te Tairāwhiti (me Ngarimu hoki) ki a Ngata, te āhua o te noho a C Kamupene. I tuhi mai mo to ratou rōpū e noho taotū ana te nuinga, e whakaoraora tonu ana, engari kei te takatū mo te hoki ki te mura o te ahi. Ko ētahi o aua tāngata, kua mate atu nga tuākana-tāina. A, i taua reta ka puta nga āwangawanga o nga āpiha mo nga whānau tera e ngaro katoa atu i roto i te Whare-o-te-riri, te Aro-a-Kapa. I te mutunga o te reta, ka inoi kia ata whakaarohia te whakahoki mai i te MB ki te kainga.

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Kua ura ki nga pakanga e toru, a kaore he hoia ora nga tinana i konei, hei whakangā i a matau. Kotahi tonu te wahi tika mo tenei ko te kainga na. (ref 21)

Tae rawa atu te reta ki a Ngata, kua puta ke te rongonui mo te matenga o Ngarimu me te rua tekau ma rua (22) o ōna hoa i Point 209, a ko ētahi no nga whānau i whakahuatia i roto i te reta. (ref. 22)

P.275

Ehara tēnei i te tonu tuatahi kia whakahokia mai te MB ki te wā kāinga. Tekau ma rua marama o mua ake, i pēra te tonu a nga iwi o Te Taitokerau i taotū nuitia i Te Second Lybian Campaign. I te Oketopa o 1942, i muri mai o te reta whanau i Padre Wharetini Rangi ki te kāinga, ka tonu atu nga rangatira Māori ki a Peter Fraser kia whakahokia mai te Ope Tuatahi o te MB, ka tuku atu i te Ope Tuarua e whakangungu mai ra i Ohaeawai, i te Taitokerau. Ko tēnei tonu ka hangai tonu ki te wā e tautohe ana a Niu Tireni mo te whakatūtanga i te NZ Division ki te Middle East. Kua kaha whakamataku tonu mai a Japan i roto i te Pacific/Moana nui a Kiwa, a, kua māunu ke mai a Ahitereiria i te Middle East ki te tiaki i ona ake takutai moana. I te mutunga o te tau 1942 kua takoto ētahi whakaritenga mo te whakahoki mai ētahi o nga hoia kua roa ke i tāwahi, heoi ano, kaore he wā i whakatauria.

I te putanga o te reta a nga āpiha o te Tairāwhiti (rua tekau ma iwa o Maehe, 1943) tere tonu te whakaoreoretanga a Ngata. Ka waeatia atu a Pete Fraser, ka tukuna atu te reta me tana whakapākehatanga, me ōna whakaaro:

He maha nga hoia Māori e whakamahia ana i nga wa katoa, no te mea, kaore he tāngata hei tuku kia whakangā ratou i roto i nga marama tekau ma rua kua taha ake nei. Ko nga take e marama pai ana tāua, engari kāore e taea e tāua te āha. [ko nga hoia i puritia ki Niu Tireni no mea i te whakamataku mai a Japan]... Kua rūhā rawa atu nga hoia i nga pakanga e kore nei he mutunga, a, kua ngoikore te tinana i te patunga a te riri. Ko tatou kei te pōhēhē kaore ratou i te hiahia ki te hoki mai, engari e hiahia ke ana kia tu ke mai mo te mutunga o te pakanga. Ko tēnei reta e whakamārama hāngai mai ana nga whakaaro ake o te hunga e pātata atu ana ki nga hoia Māori. (ref 23)

Na te reta a nga āpiha i u ai nga whakaaro o te Kaunihera mo Te Pakanga kia whakahaeretia te kaupapa mo te Ope-Whakatā. I te marama o Mei ka tuhi atu a Ngata ki a Lt Col Keiha ki te whakamohio atu kua whakaaetia e te Kaunihera mo Te Pakanga kia hoki mai ētahi o nga hoia kua

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

whiriwhiria kia whakangā i roto i te toru marama. Tekau ma tahi (11) nga āpiha, a 250 ētahi atu o te Ope Māori Tuaiwa (9th Māori Reinforcements) e tukuna atu ana ki nga tūnga o ratou kei te hoki mai. (Ref 24)

Ko te Ope Whakatā o Ruapehu i tau mai ki Poneke i te 12 o Hurae. E whitu (7) nga āpiha, ā, 177 nga hoia o te Ope Tuatahi (original MB) i runga i te kaupuke, New Amsterdam. Ko Ngata, ko te Minita Tirikatene, ko Tai Mitchell o Rotorua, me Kahurangi /Lady Ngata te rōpu i tutaki ki nga āpiha me nga NCOs i te rūma-huihui o te kaupuke. Ko Ruhi Pene te āpiha mātāmua o te ope hoia. I runga i te tū ngākau-whakaiti, ka ata whakamohio atu taua āpiha o Te Arawa, i nga whawhai kua pakangatia e te MB i roto i nga marama tata ake nei. Ka puta ano te ngākau aroha ki nga hoa i mahue atu i rō hohipera, engari kaore i tino whakaputaina e ia te kaha mauui o te MB i te mutunga o nga pakanga o te North African campaign:

Ko te nuīnga o nga taotū na nga 'mines' I whakaruke. Ka urutomo atu ka nui haere ke atu nga 'mines.' Ka hunaia e te hoa riri ki roto i nga witi me te here ki te toina kākārīki. Kaore e kitea i te wā e whawhai ana. Kaore hoki he tirohanga ke, ka waiho noa me kore e waimarie. (Ref 25)

(p 277)

Hari koa ana nga hoia i tau mai ki Aotearoa, i te mea e rua tau ratou ki Awherika ki Te Raki, a he puehu, he pohatu anake te kitenga. Ko te korero a tētahi hoia i te kitenga atu i te Waipounamu, ka timata te ope ki te waiata 'The Green Green Grass of Home.' (ref 26)

Ko Lt Haig te kaitiaki o te ropu hoia, 40, o Te Tairāwhiti. I kaha a Ngata ki te whakarite kia whakawāteatia mai te hoa rangatira o Haig, mai i te WAAFs, kia eke mai i te tereina i Levin. Ko Pani Haig e noho hoia wahine ana i te taunga rerewaka o Levin mai i te Hanuere o 1941. E toru tau kua hipa atu, mai i te kitenga i tana hoa tāne.

Na te CO me ētahi o nga āpiha au i ārahi atu ki te paparoa o te teihana. Ko A.T.[Ngata]i runga i te tereina, a i heke mai i te taha o Wānanga (Walton). Kei te tiro ke au ki tua ke atu i a rāua, ki nga mea e haere mai tonu ana - ki a Nobby Mackey, ki a Tommy Kaua, ki aku whanaunga. Ka timata te mingokata mai o Walton, me te kī a A.T. 'Kia ora Wally'. [Kia mōhio ai au ki a ia.] Hika! Pōhēhē ke au ki a ia, he tangata no Ihipa, te pango hoki ki te tirohanga atu. Taku tumeke hoki me te harikoa. (Ref 27)

Kua tae tonu ki te weheruatanga o te po, i te tekau ma toru o Hurae, ka tangi te wīhara o te tereina. Ko te whakaaturanga tēna kua tata atu te tereina ki Turanga. I taua wā ko nga kōrero katoa a nga hoia e pa ana ki te raena rerewei kua oti nei mai i te Wairoa. i to rātou haerenga atu ki te whawhai i te toru tau ki mua, ko te haere-pahi anake te huarahi e puta atu ai i Turanga, a he huarahi pōturi, he huarahi kokikokinga.

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Na, i a ratou e tiro tiro atu ana, ka kite atu rātou e tūtū mai ana te tangata i nga whakawhitinga rori, e umere mai ana, e pohiri mai ana. I te ata tu tonu i te marae o Te Poho-0-Rāwiri, e tatari mai ana te pohiri me te hākari. Na Lt Haig i whakahoki nga mihi - te tuatahi o ana mihi maha ki te taha ki nga hoia kua hoki mai.

Ka tīmata te haere whakateraki o nga hoia o te Tai Rawhiti me Te Whanau-a-Apanui, a ka tuku i nga tangi aroha mo nga hoa i mate, a ka makere iho hoki nga hoia o tēna, o tēna marae. I haere ki o ratou taha te kōkā o Wiwi Teneti, nga mātua o Wananga Haig –(a Hirini rāua ko Heneriata, *my addition- ed.*), me Tā Apirana rāua ko Lady Ngata. Ko Barlow Wharepapa, te mokopuna a Lady Ngata, i maumahara ki te wehi o nga pohiri ki ia marae:

Na Walton matou i lead. Far out, e tama, ka tūtū nga makawe. Whew! Rite tonu ki te kehua. Pau katoa te haere o nga mahi. Te old lady kei te pohiri i tera taha. Penei tonu te haere o nga mahi, touching man, very touching, eh. Mohio koe te toto a te Māori kei roto tonu i a ia, ne. (ref 28)

Ko tēnei te openui, te ope tuatahi o Te MB, kua hoki mai ki o rātou kāinga. Ahakoa te ahua o nga wikitoria i riro mai i te koraha o North Africa/Awherika ki te Raki, a, e mau tonu ana te pouri ki runga i a ratou mo nga mea i mate atu. He ata noa iho tēnei e hoki mai nei, o te openui i wehe atu ki tāwāhi i te tau 1940. E mārāma ai te kite atu i nga kōkā, nga hoa wāhine, nga tīpuna e tangi hotuhotu ana, e tangi tikapakapa ana, e tu mokemoke mai ra i nga mahau o o ratou whare-tīpuna. Mo ia tangata i hoki mai, me kī e rua i kore – i mahue mauherehere, kua mate rānei, kei te whawhai tonu rānei. ‘Ko nga morehu o Tumatauenga ka awhitia, ano nei ko nga tinana tonu o te hunga kua mate, ara, nga tama me nga hoa tāne.’ (ref 29)

(p.278)

I te marae o Otuwhare, te marae o Ngarimu ki te taha o tana kōkā, he pohiri tino mīharo, e ai ki te maumaharatanga o Pani Haig.

Ka puta mai nga toa e mau rākau ana, me te whāterotero mai! He waimarie ko Hinerau (Mrs Mick Waititi – he Pōkiha) i taku taha i nga wā katoa me nga hoa wāhine a ētahi atu o nga hoia. Ko matou i muri, ko nga tama i mua... e tangi ana te katoa. E haka ana nga toa. I whakahokia mai e nga hoia o Te Whānau a Apanui te whakaahua o Moana. E wero mai ana nga toa i a rātou e hoki whakamuri atu ana ki te wharenuī. Kaore he hāte, a he pakeke katoa. Kua pōkaia nga waewae o nga tarau ki runga ra ano. (ref 30)

Kotahi tonu te whakaaro i takoto i ia marae mai i te iwi kāinga – me kaua enei hoia e whakahokia ki te Middle East. E ai ki nga mahara o Ngata:

Ko te kōrero tēra, kaatahi, kua rahi tēnei. Ko te ahua o te tangata he ngenge, he tūpuhi, he waimate... Kotahi wiki au ki o ratau taha haere ai, kaore e rongo korero o ta ratau mahi. Tērā ano o ratau na hoa e māhorahora ai te kōrero. E pai ana kia tau ki raro. (Ref 31)

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Otira, he maha atu ano nga ahuatuaunga hei whakaharikoia i a rataou. Kua tau mai ratou i waenga i o ratou hoa rangatira, o ratau whānau, me o ratau whanaunga, a e kite atu ana kei te ngākau nuitia e te katoa. Ka whakanuitia e te iwi, a ka tukuna he koha ki tēna, ki tēna: he hikareti, me nga pūhera moni. E ai ki tā Wharepapa, ko te hokinga mai he momo whakaaturanga ki nga hoia tamariki nei, 'Kua tau he moni ki rō pēke.' 'Kaore he mahi whātoro ki nga moni-aroha o te pakanga. O nga marae katoa i peka atu matou, ka puta he karanga "He rā utu, e tama mā!" Ka tukuna mai he pūhera nui tonu ki te āpiha whakahaere. Tae rawa atu matou ki Omaio, taumaha ana!' (ref 32)

Ko Pani Haig i kite i te pakaritanga o te ngākau pūmau i waenga i nga taitama nei, i te noho kī tonu o nga pahi i tae ki ia marae: 'Ko nga taitama e tika ana kia makere ki Turanga, kaore i heke. He hiahia no rātau kia tae pai rawa atu nga tai tama o te Whānau a Apanui ki te kāinga.' (ref 33)

P. 279 TE TITONGA A NGATA

I te wa e noho ana te ropu ki Waiomatatini ka timata a Ngata, he tohunga ki te tito waiata, ki te tuhituhi i nga kupu o te waiata e rangona nuitia ana. Ko Pani Haig:

I a ratau e kōrerorero ana ka tohu pēnei mai ki a au kia haere rawa atu ki te tuarongo o te wharenuī – o Porourangi. A, ka timata ia ki te ngurunguru i te waiata nei. Me tana pātai, 'E mohio ana koe ki te waiata nei?'

'Ae'

'Tēna, māhau e ngurunguru mai.' I a au e ngurunguru ana, koia kei te tuhi. Ka mutu taku ngurunguru.

'He aha kua tuhia e koe?'

Kātahi ka waiatatia mai e ia. (ref.34)

Kua oti i a Ngata nga kupu o te whiti tuatahi o te waiata mo te hui whakahōnore. I tuhia e ia nga kupu mo nga whiti tuarua, me te whiti tuatoru i nga wharenuī o Tikitiki me Te Araroa. I roto i te rua marama me te hāwhe e toe ana ki te hui whakahōnore, e ako ana nga pakeke me nga taitamariki o nga kura katoa o te Tairāwhiti i nga kupu me nga ringa o te waiata.

(tirohia te waiata: inset p. 279)

TE WAIATA MOTUHAKE MO TE HUI WHAKAHŌNORE

Ko te waiata motuhake mo te hui i pānuitia i roto i te pukapuka whakamārama mo te hui whakahōnore i a Ngarimu. (ref 35) I āta whiriwhiria nga kupu, a hei kawehoki i nga tikanga. I roto o Ngati Porou, kei te waiata tonutia tēnei waiata i nga hui e manaaki ana i ōna manuhiri rongonui.

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

(copy waiata here)

p. 280. I tuhia ano e Ngata tētahi pukapuka whāiti me tētahi ano mo nga whakahaere o te hui, i te wa e whakaeke atu ana ki te rā nui. Ko *Te Price of Citizenship* tētahi tino taonga e whakaatu ana i te whakatūnga o te Māori Battalion me ōna whakaritenga mahi ki te tau 1943. I whakaurua e Ngata nga whakapapa o Ngarimu me te whakaritenga o āna riri toa ki nga riri toa ā ōna tīpuna, me te whakamaharatanga hoki koinei nga tātai tuhonohono i tū ai 'te hoia Māori tuatahi kia whakawhiwhia ki te Tohu o Wikitoria "Mo Te Toa".' (Ref 36) I muri mai, i tētahi reta ki a Ngata, ka puta te reo o Tutere Wirepa, e whai kupu ana mo nga Māori katoa ka pānui i taua pukapuka:

Ko te taitara tonu nei tōna whakaihinga. Me kupu whāiti noa, ka whakautua nga pātai kore hua noa nei a te hunga kiri-mā mo te ahua e whakapau kaha nei te Māori ki te whakaū i tōna noho i runga i tōna tūnga rangatira, mai onamata. He tangata rite, he hoia, kaore ona puritanga/hokinga whakamuri, i roto i te pakanga whakarihariha nei. Mo tōna tu-rangatira, kua maringi nui noa te toto, te werawera, me te roimata. A, i roto i ana tautohenga mo tōna tu-rangatira a nga tau e tu mai nei, ka ahei ia ki te tiro hāngai atu ki te whatu o tērā, me te kī atu kia haere ki te ! (ref37)

Na te pukapuka whakahaere nei i taea ai e Ngata te whakamau nga waiata me nga haka e mau ngakau nuitia nei i ēnei ra. I tua atu , i tāia e ia tana tuhinga roa mo te poi, me tana whiti 'A Scene from the Past.' I hua mai tēnei i a ia tonu e noho tauira ana ki te Whare Wānanga o Otautahi. – 'He tuhinga kaore e āheitia atu' e ai ki tāna, a, 'he tuhinga kua roa e hiahiatia ana e te tangata.' (Ref 38)

TE PŌTI NUI

E whakarite ana ano hoki a Ngata mo nga pōti. i roto o nga whakahaere, kua ara ake nga whakahaere nanakia i waenganui i te Reipa me te Nāhinara, arā kia whakatārewatia te pōti nui kia mutu ra ano te pakanga, engari i tukitukia tēra oati. Ko nga Māori i haere ki nga pōti i te 24 o Hepetema, ko nga Pakeha i te ra o muri mai. Kaore a Ngata i hiahia nui rawa ki te tu. E rua marama o mua atu, kua puta ke ki tētahi hoa tana kōrero:

Ko te kupu a Ngati Porou kia mate tonu au i te mutunga ki te mahi nei. Ko toku whakaaro hei whakamutunga tēnei, ka tae ai pea ki te mutunga o te whawhai, ka waiho ma nga tamariki ki te mahi mo rātau. (copied directly from quote) (ref39)

Ahakoia i neke atu nga tūru o Nāhinara, e ārahitia ana e Sid Holland, i tau ki te Reipa te 48 paihēneti, a, i mau ngāwari noa te mana whakahaere. Ko te mea nui kē i wini katoa nga tūru Māori e wha i a Reipa, a ko te whakamutunga tēna o te 38 tau o te tūnga o Ngata ki te whare pāremata.

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Ka puta nga kupu whakanui a nga niupepa mo nga mahi rangatira i tutuki i tēnei o nga tino kaiārahi Māori, otia ki te taha hāpai ōna i te pakanga.

Kaore he kaituhi hītori o te Māori, e tuku kia kore he kupu whakamaharatanga ki Te Mema Māori o Te Tairāwhiti mo tana ākinga nui kia tū te MB - kua rangona tōna toa - ki te pārae o te riri. E kore hoki e taea e te kaituhi tōtika nga whakaaro te kī he tangata tino pono, tino tautoko hoki i te Herenga ki Ingarangi me te Karauna. (ref 40)

Otira, kua puta ke nga tohu, ka hinga te tūru o Te Tairāwhiti ki te tuhonotanga o Rātana me Reipa, engari kaore a Ngata i whakaaro ka hinga ia. I te tau 1938 i hoki atu ia, i te mea i wāhia nga pōti o tēra taha i waenga i a Reweti Kōhere me Tiaki Omana. I te tau 1943 ko Omana anake i tu ki a Ngata, a ka wikitoria te tangata o Ngati Kahungunu i runga i nga pōti, 250 – te nuinga. I kī a Ngata i mahue ia e ōna kaitautoko no te mea kua puta te poapoa/pātari o te penihana, hei tauwhāingatanga ki tāna ake kaupapa kia tū te ao Māori i runga i tona ake kaha ki te whakahaere moni mōna ake.

Ka tau mai te orange ngākau ki au i te pō o te pōtitanga. Ka puta tētahi pekanga nui tonu o nga kaipōti o Te Tairāwhiti me ta rātau whakahau, me unu mai i te kahanga o aku mahi. Ki aku whakaaro ehara na te mihi aroha o te ngakau ki aku mahi tēnei tonu. Engari, ko te hunga i tautoko i aku mahi, i tu pakari, a na ratau me te MB au i āwhina ki te whakahoki mai te hāwhe o nga pōti i ngaro atu i nga pōti o te 1938. Heoi, kua mate te nuinga o aku hoa, a, ko te whakatipuranga hou e pōraruru ana, a e whangaitia ana/ kua rongō i te reka/ hoki ki te penihana. Ko te nuinga o nga kaumātua e matakū ana kei ngaro nga penihana. (ref 41)

Ko ētahi o nga tino hoa i tautoko i a Ngata, ko Pare Keiha, te kaikorero mo Turanga, ko ia nei te matua o Reta Keiha. I mate a Pare i te marama o Hune, 1943. A, ko Henare Ruru o Te Aitanga a Māhaki i mate i te marama o mua ake.

I pānuitia nga whakatau o te pōti i te reo irirangi i te po o Hepetema 24. I te ata, ka puta ake tētahi rōpu o nga rangatira o Ngati Porou ki te kōrero ki a Ngata i Ruatorea. E noho mamae ana rātau, e mahara ana a Ngata, a, i haere mai rātau ki te korero ki a ia kia whakakorea te hui whakahōnore. Inā, tekau ma tahi noa nga ra ki te hui, kaore 'te koroua' i pirangi ki te whakapau tāema/aro atu ki enei tumomo kōrero.

Ko Ngati Porou tae atu ki te Whanau a Apanui i tino anea rawa. . . Ka pamamae, ka mea ki te tuku i te hui ki raro. Ka ki atu au, ehara tena i ta te toa hanga, engari ko te wa tenei hei whakaputanga i tou maomaoa ki waho, kia kite mai o hoa i roto i nga iwi kaore koe i te tau, a, kia kite mai nga hoariri kaore a Horouta i waiho kia pae noa, engari i haumitia ki te whakatutuki i tona tira. (ref 42)

Ko ta Ngata, he whakaritenga ki te waka o Horouta – i whakaoraina tona pakarutanga - na te tu ngātahitanga o nga kaihautu o Horouta. I roto o tēnei whakaritenga, ka puta i a Ngata tona manawanui kia ū tēnei hui ki

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

uta. 'He wiki noa iho ki au hei rarangi i a ratau ki te whakapau i o ratau kaha ki te kawē i tēnei tūmomo hui me ōna āhuatanga katoa.' (Ref 43)

Picture p. 281

The local people were kept busy catering for the groups of visitors which began arriving four days before the Investiture hui. Here at Hiruharama Pa, the tumau (cooks) prepare a hangi for their manuhiri. Standing, left to right: Watene Moeke, Wiremu Hiroki, Bill Hongara, Charlie Ferris, Jack Stone, Wi Hunia, Whaiora Moeke, Shadow Waru, Wiremu Moeke. Sitting: Ngaropi White, Naera Waimotu, Ben Pohatu, Tom Kupenga, Wi Maraki, Hongara, Ferris and Hunia each last a son overseas.

TE HUI WHAKAHŌNORE (p 282)

I te ra o mua mai o te hui, i whakatuwheratia e Te Kāwana Tianara, e Tā Cyril Newall, nga whare whakamaharatanga o te rau tau: ko Ruakapanga, te wharenuī i Uawa, a, ko Hinematikotai ki Tokomaru Bay, te wharekai rahi rawa atu o Te Tairāwhiti. Ka tae katoa mai nga ropu kapa haka, nga Homeguards, me nga tamariki kura ki nga marae o Ruatorea. Ko Matire Ruru, me tana tungane, a Wi Kingi i tohua hei kanohi mo Te Karaka District High School.

Ki taku whakaaro, i tohua māua no te mea ko māua nga mokopuna a Henare Ruru. I haere a-pahi atu mātau, ka mekeru atu ki te Hiruharama Native School (ko Tamati rāua ko Tilly Te Koingo, nga natives o taua wā! Ed.) a, moe atu ki nga ruma whakaako...I tutaki atu ki ētahi atu tamariki, engari kaore e tino ata tau no te mea he tauhou māua ki enei momo ahuatanga. He whānau piri to māua kāinga tipu, a ki a māua, he ao ke noa atu te Coast. (ref 44)

Toru rau nga kai whakangahau o te rohe o Turanga ake. 60 nga motoka i takohatia mai e nga tāngata o Turanga, a 600 karena hinu i whakapaua hei kawē haere i a ratau. (ref 45)

Na te tereina me ona kareti-moe, i mau mai te ropu o te Kawanatanga, e 90 te tokomaha: nga minita o te Karauna, nga Mema Paremata, nga upoko o nga Ropu o Tumatauenga, nga upoko o nga tari Kawanatanga, nga mema o te Tari Whakaahua, me nga mema o nga nūpepa, me te kaiwhakaāhua, a John Pascoe, kua tohua ki tēnei tūnga. (ref 46) I tua atu ko nga kaiwhakaāhua mai i te Marine Corp o Amerika i tae ake ki Ruatorea ki te tango whakaāhua o te hui.

I Whakarua Pāka, ko te huarahi ki te Pavillion i metaratia. E rima nga tēneti wharekai i whakatūria hei whāngai i nga manuhiri, a he puni motuhake i whakatūria i te pāka mo te Homeguard me ētahi o nga hoia. Ka whakamataku mai nga tohu marangi ki te whakararuraru i tēnei hui. Engari, i te tomonga mai o te ropu kotahi mano o nga tamariki kura ki te pāka, ka whakamahea mai te rangi. Ka hui atu hoki nga ropu pakeke, ka

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

tukuna e rātau tētahi pōwhiri tino nui whakaharahara ki te ope whakaeke o Te Kāwanatanga. Ko te tukunga tuatahitanga tēnei o te waiata a Ngata, a ka mīharotia e te iwi. E rima nga haora i whakapaua ki te mahi whakangahau. Ko Ngata tonu ki te whakamōhio atu ko wai nga rōpu, ko wai nga kaikōrero, me te whakamārama i nga mahi whakangahau, me te ārahi haere hoki i nga whakahaere o tēnei wāhanga o te hui.

Ko Nolan Raihania, tekau ma ono ona tau, tētahi o nga Homeguardsmen i mauria mai i te puni i Wharekahika ki te pāka. i tua atu o nga whakatūtū hoia, he awhina ano ta rātau mahi i te pāka.

He whakataetae i whakahaeretia mo nga waiata-a-ringa, a ka toa ko Te Hokowhitu o Tokomaru Bay. Ko te paraihe/taonga whītiki?? he pēne rongonui mai i Heretaunga, ka haere ake ki to marae ki te purei mo tētahi kanikani. Ko te pēne tēnei a Arama Puriri. i wehe atu ki tāwahi i te tau o muri mai. (ref 47)

No muri mai i nga whakangahau, ka kai, a ka timata te whakahaere i te tukunga o te hōnora nui nei. Na te Pihopa o Aotearoa, a Fred Bennett, me tētahi o nga minita o te Hāhi Ringatu, i whakahaere tētahi karakia tino whakahirahira. Poto noa iho te kōrero a Te Pirimia, kātahi ka pānuitia te kupu hautoa(see HMN p.56 for 'citation')/ te kupu whakatapu mo tēnei hōnora nui. Kātahi ka tukuna te Tohu Toa o Wikitōria e Te Kawana Tianara ki a Hamuera rāua ko Maraea Ngarimu. I tukuna ano ētahi tohu toa ki nga Lieutenant-Colonels Bertrand, Baker, me Bennett, ki a Major Royal, Captain Porter, Lieutenant Tikao-Barrett, me Warrant Officer Martin McRae.

Anei nga hokinga mahara o Raihānia, 'I te tukunga o enei tohu, ka puta te ihi, te wana o tēnei tūahua. Ka puta te mīharo ki a rātau i hoki mai nei i te whawhai, a ko mātau he homeguard noa iho.' (ref. 48) I waenga tonu o nga whakawhiwhinga nei ka puta te kahukura, ano nei e tāwhana ana ki runga i te atamira. Ki te Māori he tohu tēnei no nga momo whakahirahira o te ao wairua, e tohu ana he kaupapa tiketike tēnei.

Nuku atu i te 7000 nga tāngata i tae mai ki tēnei hui, mai i te Taitokerau, atu ki Te Waipounamu. Tera e maha ke atu, heoi na te marangai. I te mutunga o te hui whakawhiwhinga nei, ko Ngata e takatū tonu ana ki nga whakariterite hokinga mo nga manuhiri ki o rātau kāinga. E koa ana tōna ngākau ki te kawenga a tana iwi i tēnei hui:

Kaore i ārikarika te ātaahua o te hikinga nui a Ngati Porou me nga iwi na rātau i kawē tēnei hui. Ehara i nga hōnora anake i utaina ki te MB, me te whakawhiwhinga o te Tohu Toa o Wikitoria i whakanuia, engari na te pāmamae ki te hinganga o Apirana i te pōti i kaha ke atu ai te tū o te ringa. Na enei kaupapa e rua i hiki te wairua ki te taumata o te haka kaioraora. Ka hoki ake aku mahara ki te wa o te peruperu a Tu Wharetoa i Waitangi i 1934. Koinei te wa i kitea atu ai te tū o te mana whakaihiihi o te rangatira i to rātau arahitanga atu i a Korokī ki te marae, i kitea ai hoki nga ahuatanga katoa o te whakawehi i te whakaekenga atu o Tainui ki

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Waitangi. He maha aku kitenga i a Tuwharetoa e haka ana i te peruperu, mai i 1901, engari ko tēnei rawa te taumata. Kātahi ano au ka kite i a Ngati Porou e pēnei rawa te ihiihi o tana tū, mai i te kawanga o Porourangi whare i te tau 1888. (Ref 49) (There's something wrong/amiss here! Does not read as if it's Ngata saying all of this quotation.)

Picture on p. 282

Ngati Oneone and members of neighbouring hapu at Te Poho o Rawiri Pa, entertain visitors passing through Gisborne on their way to the hui. Front, left to right: Barbara Kerekere (nee Grant), Kohi Boyd (nee Poutu). Behind left of Kerekere: Lorna Ngata (nee Mete-Kingi). Apa Te Kani is the man at the back looking right; his brother Hiki is two along on his left (wearing the tie). Both men would serve overseas: Apa with the Maori Battalion and Hiki, in Japan.

Picture on p. 283

Feeding the school children are teachers Miss Hiwi Haig (left) and Mrs Mephan (right). The pupils attended the celebrations not just to learn about the significance of the event, but also because of the Ngarimu scholarship fund and their own contribution of the mobile canteen, Te Rau Aroha.

P.283 TE WAIRUA O TE TOHU TOA O WIKITORIA/TE VC

I mahue mai e te hui te whakamaharatanga pumau ki te katoa i reira. Engari, arā noa te urunga mai o ētahi tikanga tera pea i ngaro ai te taha tapu o te taonga nei. Ko te tohu nei i whakawhiwhia ki te toa kua mate ke, a kātahi ra te taumaha ake o te mamae. **(see English version – needs editing as the implication is belittling of other VC awards.)** Ki te Māori,????)

I te pukapuka, *The Price of Citizenship*, i tuhia e Ngata tana moemoeā i puta i te iwa ra i muri mai i te matenga o Ngarimu:

I moemoeā au i taku marae o Porourangi i Waiomatatini, mo māua ko taku hoa piripono, a Taiporutu Mitchell. Kua taunenehu, a ka haere atu māua mai i te whare whakamaharatanga ki a Lady Arihia, i waipuketia ra i nga tau e rima o mua ake. Ka whakawhiti atu māua ki te marae pohatuhatu o te whare runanga rongonui o te iwi. Ko nga whakairo o te mahau e tu mōnenehu mai ra a, me te whakawehi o te āhua i runga ake o te huihuinga

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

tangata e noho torohū, whakamataku ana i muri o te paepae. Kātahi ka huaki mai te tatau, me te whitirere mai o te ihi mārama ki waho, Kātahi ka kitea atu te rārangi wāhine o te whare mate – pango katoa, me te aue haere i te putanga ake ki waho. I mohio katoa au ki nga wāhine nei, nga kuia o Te Araroa me ētahi atu o nga kāinga o Ngati Porou. Ka hongī atu au ki nga mea o mua, ka ngaro atu taku moemoea.

Taku ohonga ake ka rapa atu taku hinengaro he aha ra te tikanga o taku moemoeā. I nga wa katoa e moemoeā ana au mo taua whare, he tohu kino, he tohu mate. Toru tekau ma tahi nga tau o mua atu, i a au e takoto turoro ana i te (private)? hohipera motuhake i Poneke, ka puta mai te whakaaturanga mo te typhoid piwa e patu ana i taku iwi. I mua o te matenga o taku matua i 1924, i kite atu i a ia e tu ana i te marae o te whare runanga i roto i te taunenehutanga o te ahiahi po. Ka tere taku hoki atu ki te kāinga i te Maehe 1929... no te mea ka puta ake ano he wairua e whakaatu mai ana mo te matenga o taku tama mātamua me tana kōkā... He aha hoki te tikanga o tēnei moemoeā? (ref 50)

He aha atu ra? Kaore i roa ka tau mai nga rongo o te whawhai i Awherika ki Te Raki.

I te ra i muri mai o te matenga o Paraire Paikea, i te wā tonu e hui ana a Ngati Porou i Mangahanea ki te tangi ki a Hokianga Awatere, ka puta mai te rongo kua mate a Lieutenant Te Moana-nui-a-Kiwa Ngarimu i te pakanga i El Tebaga i Tunihia.

He kawai ia no tētahi o nga whānau i tū pakari ki te hangatanga o tēnei whare, te whare whakairo matua o Ngati Porou. I a au e tamariki ana i mātakitaki atu au i ōna pakeke o Te Aowera, Te Aitanga-a-Mate, me Te Whanau-a-Rakairoa me ētahi atu o nga hapu, e mau mai ana i a rātau awhina hei whāngai i nga kaiwhakairo, me nga kamura. A, i tua atu, he takatū ki te whakangahau i nga manuhiri mai i te raki me te tonga. A, i haere ake ki nga huihuinga mo nga momo tikanga o te kawanga whare. Kaore e kore, koinei te take i puta ake ai ki a au te rehu o te po. Ko tana tipuna pāpā, te taumata o nga tātai whakapapa o tona hapū no konei ano ra hoki a Ropata Wahawaha, nāna nei i whakatakoto te tauira, i hiki te wana o te iwi, kia tu ai tēnei o nga tino taonga Māori o Te Ao. Kaore i ohore i te putanga mai o te kupu waea(HMN p 46), 'cable' me te whakaatu mai te rongo kino mo nga whanaunga, tekau ma rua, i mate i te taha o Moana Ngarimu. Wha tekau ma tahi ētahi atu o nga whanaunga i taotū, ētahi mo te mate. Ko tēnei huinga katoa no Ngati Porou, no nga uri o nga whānau o tana ropu, tae atu hoki ki te C Kamupene o te 28 (Māori) Battalion. (ref 52)

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Inset p.284: E TE HOKOWHITU – A- TU!

Na Tuini Ngawai i tito te waiata-a-ringa i wikitoria. Ko te rangi no te waiata Pakeha ra, “In The Mood”, a, na te pēne jazz a Glen Miller i whakanui ki te ao. Ko te waiata nei e mau ana ki runga i nga ngutu o nga rōpū katoa i tae ake ki te hui. Ko te ingoa ‘Ngarimu E!’, a, haruru ana te whenua i te waiata nei, a koinei tetahi o nga tino waiata o te pakanga kei te mohio tonutia.(Ref. 51) Kei te whakaahua nei, i te taha o Tuini, ko Ngoi Ngawai (Pewhairangi), koia nei tetahi wahine i pūawai ake i roto ano i tona mana ake, hei kai-tito waiata rongonui.

E Te Hokowhitu-a-Tu! Kia kaha ra!
Kaati ra te hingahinga ki raro ra.
Ma nga whakaaro ki runga rawa ra
E arahi ki te ara e tika ai.
Whirinaki, whirinaki tatou katoa
Kia kotahi ra
Nga marae e tu noa nei
Nga maunga e tu noa nei,
Aue ra, e tama ma!
Te mamae, te pouri e
I patu nei i ahau i na.

p. 285

No reira, na te moemoeā i whakaatu mai nga aitua ka pā ki a C Company – nga aitua o te wā kāinga i hereherea e te toto. I tīmatatia e Ngata tana tuhinga “The Price of Citizenship” ki tēnei korero e whakaatu ana i te ngakau pouri i tau ki te rohe o te Tairāwhiti i te putanga mai o te rongo mo te tukunga o te VC. Ko nga tuhinga nei e whakaatu mai ana i te hinengaro matakite o Ngata. I te wa o 1943, ko te matekite he taonga, heoi i enei ra he rerekē te tirohanga – a, ko te nuinga e kore whakapono ana i tēnei ahuatanga. (ref 53)

Ina ka tīmata te whakariterite mo te hui whakawhinga, ka tono a Ngata i nga whakapapa o Ngarimu ki te taha o tana kōkā, ki Te Whānau-a-Apanui. Na te wā, ka puta ake te whakautu a Timutimu Tawhai, mai i a Weihana Delamere.

(see p 285 for Māori & English – already done.) (ref 54)

Ko te whakatakotoranga o te reta nei, e ai ki a Ngata, ‘he momo reo no nga tohunga o tēnei ao.’ I roto o nga tuhinga a Tawhai ka tukuna tāua kia kite, kia rongo paku noa i te ngākau māhaki, ngākau whakaiti, ngākau humārie o te wairua o te hunga tapu o te ao Māori. I te whakamutunga o tana reta,

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

ka whakamahara atu a Tawhai ki a Delamere kia noho whakaiti rāua i roto i tēnei whakanuinga o to rāua whanaunga.

(cont. see p285 for Māori & English- already done).

Tera pea he take ano i whakaritea ai a Ngarimu ki te toki. I roto i nga tikanga Māori he tino taonga te toki, a ko nga toki kahurangi kei nga rangatira, nga kaiārahi me a ratau tohunga anake e mau ana. Koi ano te āhua o Te Awhiorangi, te toki tuatahi i whai mana whakaharahara. E ai ki nga korero onamata i wehea e Tane Mahuta a Rangī rāua ko Papa ki te toki nei. (ref 55)

Te hokinga whakaroto o te hinengaro me te noho kore kai i roto i nga mahi tapu, he tikanga Māori ano, ehara no te ao Karaitiana. Ahakoa kua pau te rau tau e whakahanumitia ana nga tikanga a te Māori e te ao Pākehā, e mau tonu ana ētahi inainei. Te whakapono o te Māori ina ka tu he hui whakaharahara, ka haere tahi te mate. He tikanga tēnei e mau ana ki nga pakeke, a he tukuihotanga ki nga uri. Ko Makere Ngarimu, no nga tātai onamata hoki, tētahi e mau ana ki tēnei tikanga. I te putanga mai o te rongō mo te whakawhinga o te tohu ki tana mokopuna, ka whakawehe a ia i a ia, he karakia, he wai anake te kai. Ka hoki whakaroto, ka whakamomori. Ki tāna, ko tona mate hei utu mo te tohu toa e whakawhiwhia nei, mo te mate o tana mokopuna me ōna whanaunga, a, ma konei e hikitia ai te mamae o tona whānau, o tona iwi. Ki tāna, ma tona mate e uhi te wairua whakaruru ki runga i tana whānau. I tana kitenga i te Tohu o Wikitoria, ko ana kupu whakamutunga enei, 'Kua ū e Mo. Ka haere atu.'

Koinei te whakapuakitanga o te mamae o te ngakau o te nuinga o nga pakeke ki te Te Tohu Toa o Wikitoria, me te utunga ki nga toto o nga mokopuna. Ka kaha ke atu te ngau o te mamae, ina ka hoki mai te ope whakatā o Ruapehu e tino māuiui ana; ko te terenga mai o te rārangi hoia e noho mate ana, e noho taotū ana; ko te pikinga o te kaute mo te hunga mate, me te kore mutunga o te tangihanga ki nga wāhi katoa o te rohe. Ahakoa te wairua harikoa o te hui whakawhiwhinga, ko te kapua pouri e tāruru, e tauwhare tonu mai ana. Ko nga kaitito, nga kaiwhakangahau, ko nga kaikōrero, kotahi tonu te patai: 'he aha rawa ra e kaha takakinotia nei tatau?'

(See English.)

Na tēnei pātai i aro kaha atu ai a Ngata ki te tuhi tētahi o nga upoko o tana pukapuka, *'The Price of Citizenship.'* Ko tana pātai, "He aha hoki te painga ina koinei te utunga nui?" (Ref.56) Me pehea atu hoki te kaha ake o tana tuhinga, mehemea i mohio ia, hei te pakanga ki Itari ka tāpara ke atu nga mate o te Māori Battalion?

(Here ends translation of Main Text)

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

(p. 287. Inset) **‘He pai ke atu ki au mehemea kei konei tonu taku tama’**

I te tau 2003, ka tuhi a Husayn Rawlings mo tana haerenga kia kite i te kōkā o Ngarimu i te tau 1955, kia kite hoki i te Tohu Toa o Wikitoria. He tamaiti Pākeha a Husayn, e noho ana ratau ko tana whānau ki Makarika. I haere hoiho atu mai te iwa kiromita.

Ka puea ake te ngākau hikaka, ina tau ake tana titiro ki tēnei taonga rongonui, te taonga whakahirahira hoki o nga taonga toa katoa o tēnei takiwa.

Ka puritia e au te Taonga Toa nei i roto i taku ringa! Ehara i te Victoria Cross noa iho, engari ko te VC o Moana Ngarimu, te Māori tuatahi i whakawhiwhia ki tēnei Hōnore. Ka noho au ki te tepu o Mrs Ngarimu, me taku ata tiro tiro wehi atu, me taku ngākau noho puku. Ki mua o te taonga nei e mau ana nga kupu: “Mo Te Toa”, e noho ana ki runga ko nga tohu whawhai. Kei muri, e mau ana te ingoa, Moananui a Kiwa Ngarimu, me te ra i tukuna ai. E iri ake ana te tohu nei i runga i tētahi metara parāhe/bronze e piri atu ana ki te rīpene pāpura.

Ka roa au e titiro ana, me taku mīharo ki te tukunga atawhai mai kia kite au, ka whakahokia atu e au te tohu nei ki tōna pouaka, kia takoto ki runga i te kākahu papura. Kaore au e mohio he aha he kōrero māku, engari i whakaaro ake me whakaputa tētahi mihi mo te toa, me te whakaherenga o tana tama. “Tera koa, kei te noho manawanui koe mo te whakawhiwhinga o te VC.” Ka mingo kata mai me tana kupu ngawari, “E kao. He pai ke atu ki a au mehemea kei konei tonu taku tama.” Ka rewa ake tana titiro aroha ki te whakaahua o Moana.

Ka titiro atu māua ki te whakaahua o Moana. He tangata purotu, he tangata tu-rangatira, e hāngai ana tana titiro ki nga whakaputanga katoa o te ao, kua kore nei e taea e ia. I tēnei wā poto noa iho, kua hurihuri noa taku tu ki tēnei ao. Kaore i roa ka puta te āmai ki a au i roto i tēnei whakaputanga o te ngākau aroha. Kua hiahia ki te hoki.

He roa te huarahi ki te kāinga. Kua wera rawa atu te ra. Ka roa te puehu o nga waka e tāiri ana kua āta haere māua ko taku hoiho. Heoi, tau ana te puehu kua hārapa atu ki te kāinga. Penei tonu ta māua haere, a tae noa. Kaore noa iho au i te whakaaro mo taku haere. Otira, ko te hīrea waha anake e whai mai ana i muri i au, e kī mai ana, “E kao. He pai ke atu ki au mehemea kei konei tonu taku tama.” (Ref 57)

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.

Notes: For editorial consideration/decisions

1. To consider standardising translations – for military terms, use English titles or a mixture?

I recall - in the 60s - a well know linguist (Isadore Dyen of Yale University –met at Auckland University) making the point about the infusion of a language from other languages, and saying that when you hear, or say, a sentence like the following: (from the text of NGA KURA NEI. p.277)

Na Walton matou i lead. Far out, e tama, ka tūtū (my nacrons: TMR) nga makawe. Whew! Rite tonu ki te kehua. Pau katoa te haere o nga mahi. Te old lady kei te pohiri i tera taha. Penei tonu te haere o nga mahi, touching man, very touching, eh.

the inclusion/borrowing of ‘foreign’ words (in this case – English) is a normal process of communication , language change and growth. We’ve noted many examples of this process in our book - even new forms Verb + -tia, - tanga, etc. – and spoken naturally in speech communities, these forms , Dyen says, ‘are already part of the Māori language.’ These are Māori adoptions into the language. Of course the purists reject this view and say ‘bring back the old forms’. However, some equivalents just don’t exist. And some that do are strange too – often requiring contexts which the dictionaries don’t provide.

So some of the terms like Captain, Sergeant, have well known Māori terms: Kāpene, Haihana. But terms like 2nd Lieutenant, Lieutenant Colonel, Staff Sergeant, Lance Corporal, Other Ranks - appear not to have developed Māori forms. (Pātai atu ki a Nolan). Other terms should be considered likewise: towns, cities, weapons etc. Therefore, to provide consistency and minimise confusion for the reader – many of whom will be learners of te reo Māori, the primary group and purpose for whom the translations are being provided – perhaps we adopt the English forms in context and refer to those which have a Māori term in a glossary.

Further discussion needed.

2. For dialectal branding – use of forms like ‘wetahi’ for ‘etahi’(cf ‘ngetehi’, ‘ngo’ for ‘o’ of Waikato/Tainui) should only be used in direct speech - to show accents and pronunciation in actual speech. But not in the main explanatory text/body of the book. A more formal presentation of the language is needed, in my view, if it’s to maintain the scholarly/public presentation of the English version. Māori language has had a rich history of consistency in newspapers of old, as well as some modern fiction writers like our late tuahine, a Katerina Heikōkō.

3. Macrons - A big issue! we’ve macroned words where we thought mispronunciation could occur, and worse, conveying the wrong meaning.. Not at all happy with the macron placement process . A classic is the modern misuse of ‘hāunga’ (‘besides’ and ‘not including’) pronounced as ‘haunga’(stink) – a huge difference in meaning.! These are forms(minimal pairs) that must be macronised to avoid confusion and ambiguity: see famous minimal pairs from John Waititi’s classics: Te Rangatahi series . Stress and context play an important part in deterring what words should be macroned. Kaati ake.

Kia Mahara!

Na māua tahi, na Tilly Te Koingo Reedy me Tamati Reedy, Noema 2011.
Kaore i whakamaoritia -

- a) Nga whakamārama o nga whakaahua
- p. 272, p.273, p.275, p. 276,
p.277, p.278, p.281, p.282, p.283,
p.285, p.286

b) Tuhinga a-nupepa

p.275 Gisborne Herald

p.277 Te Karaka News

'NO BETTER COMRADES'
"MARVELLOUS SOLDIERS"

"They are marvellous soldiers," was a typical tribute paid to the men of the Maori Battalion by European officers and N.C.O.'s who returned this week from the Middle East. One N.C.O. put the general appreciation succinctly when he remarked: "So far as other units were concerned, they were always glad to have the Maoris on their flank, because they knew that they would have the fullest co-operation and need never fear waking up in the morning and finding themselves all alone."

This particular N.C.O. had what he called the privilege of being attached to the Maori Battalion. He was one of the few pakehas so placed, and in the 10 months of his association with the battalion he saw plenty to justify the proud reputation which it bears. "They were in all the fighting, mostly among the spearhead, and never failed in a scrap," he said. "I could not have wished for better comrades. The spirit and all-round quality of the battalion were epitomised in the late Second Lieutenant Ngarrimu, V.C. He was a very quiet, unassuming chap, well liked by all his boys, and absolutely proved the goods when the time came."

Naturally, the casualties among the men of the battalion had been fairly heavy, but that was only to be expected in view of the fighting they were called upon to do, and which they undertook with the greatest zeal and courage. Time and again Maori soldiers performed deeds of gallantry which stamped them as worthy of the best traditions of the N.Z.E.F.

The morale of the Maoris was quite as high as that of the Europeans in the division, and once Rommel started to retreat there was only one possible outcome. The Allied air superiority was one of the most heartening things about the campaign. Towards the finish as many as 36 Allied aircraft would roar overhead every few minutes, to blast the enemy's positions and transport and give him no rest.

TE KARAKA NEWS

Maori residents of the surrounding districts gathered in large numbers at the Rangatira pa to welcome home two members of the Second N.Z.E.F. furlough party, Sapper Jimmy Ruru, son of Mr. Iwi Ruru, Te Karaka, and Corporal Thomas Puia, son of Mr. Kuare Puia, Puha. Speeches of welcome were made by representatives from Whatatutu, Waihirere, and Te Karaka and the two soldiers were each presented with an envelope from the Maori social committee of Te Karaka. Stirring Maori action songs were rendered by Whatatutu girls and all the visitors were entertained later at a sumptuous dinner.

At the invitation of the Whatatutu Maori people, Corporal Puia and Sapper Ruru, with a large crowd of friends and well-wishers from Te Karaka and Puha, were their guests at the Ngawari pa, Whatatutu, last week-end. A rousing reception with haka and action songs was given on their arrival and a big dinner party was held in their honour. Arrangements were made for a practice in preparation for the Ngarrimu V.C. meeting to be held at Manutahi, Ruatoria, in October.

Mr. and Mrs. Whiti Jones left last week for Rotorua to attend the wedding of their son, Private Macky Jones, who was invalided home from the Middle East last year. Mr. and Mrs. Jones received advice recently that another son, Francis, at present serving in the Middle East, has been awarded the Military Medal. He has the distinction of being the first Te Karaka soldier to receive a decoration in this war. Mr. Whiti Jones' brother, Pakira, is a prisoner of war at Stalag V111A, Germany, and in a letter received lately states that he is fit and well.